

Kamil Sobczak

„KOCHANKOWIE Z AIN SAKHRI” W KONTEKŚCIE AKTUALNYCH BADAŃ NAD KULTEM PŁODNOŚCI NA TERENIE PALESTYNY

SŁOWA KLUCZOWE: kult płodności; figurki antropomorficzne; Palestyna; rytuały religijne
KEYWORDS: fertility cult; anthropomorphic figurines; Palestine; religious rituals

Kultury terytorium Palestyny od zarania dziejów zajmują istotne miejsce w rozwoju cywilizacji. Przez wzgląd na korzystne usytuowanie geograficzne osiedlały się tu jedne z najwcześniejszych kultur w dziejach ludzkości, poczynając od epoki kamienia. Osadnictwo to stanowiło podstawę dla rozwoju cywilizacyjnego kultur późniejszych¹. Opierając się na aktualnych badaniach zaznaczają się pewne tendencje odnośnie rozwoju tego regionu (McMahon 2005). Nieposiadająca stałych osiedli ludność zaczęła w końcowej fazie paleolitu prowadzić bardziej osiadły tryb życia. Wędrówki dużych grup ludzkich miały nadal miejsce, jednak przybrały bardziej statyczny charakter migracji przebiegających na określonym terenie (Bieliński 1985: 15–19). Przyglądając się tym procesom rodzi się frapująca kwestia dotycząca oddziaływania poszczególnych kultur na siebie. Problematyczne jest jednoznaczne określenie formy tych oddziaływań. Jak wykazały badania mogła to być forma niezależnego rozwoju, bądź zastąpienie, czy też asymilacja nowych wpływów kulturowych. Problem ten szczególnie odnosi się do kwestii migracji ludności. W procesie analizy znalezisk ujawniają się pewne korelacje stylistyczne w zabytkach kultur przedneolitycznych. Z pewną ostrożnością można by stwierdzić występowanie na terenie Bliskiego Wschodu kultu płodności, objawiającego się w figurkach antropomorficznych. W każdej z nich jest on reprezentowany pewnym wzorcowym typem przedsta-

¹ Pomimo pewnej tendencji do klasyfikowania i wydzielania jednostek kulturowych, powinno się zwrócić uwagę, iż proces ten przyjmował różne skomplikowane formy. Przekładać się to może na dość płynny charakter zmian między wydzielonymi poszczególnymi kulturami.

wień². Na tym tle, jedna z form figurek cechuje się wyjątkowością. Jednak omówienie jej wymaga krótkiego wprowadzenie odnośnie poszczególnych kultur, ich wytworów oraz zasygnalizowania możliwych przyczyn zmian cywilizacyjnych w ich obrębie.

Przy omawianym temacie dość istotne wydaje się chociażby pobieżne przybliżenia problematyki chronologii obszarów Palestyny. Szczególnie problematyczna jest kwestia kalibracji dat radiowęglowych, ponieważ dopiero niedawno możliwe stało się badanie sięgające do 20 000 lat wstecz od przyjętego dla tego typu pomiarów roku 1950. Przełożyło się to także na różnice między datowaniem na podstawie typologii znalezisk archeologicznych, a tym stworzonym na podstawie dat radiowęglowych. Ponadto niektóre kultury w zależności od danego terenu (często ze sobą sąsiadującego) są inaczej datowane. Dodatkowo w zależności od stanowisk mamy często do czynienia z współwystępowaniem określonych artefaktów przynależnych do różnych działów czasowych. Widoczne jest to szczególnie w znaleziskach archeologicznych interpretowanych, jako tzw. importy. Potwierdzeniem takiej sytuacji może być odnaleziony przedeneolityczny miedziany paciorek na stanowisku Tell Ramad, w pobliżu którego nie znajdują się naturalne źródła miedzi (Bieliński 1985:13). Wydaje się zatem właściwa hipoteza, iż musiał on być obiektem handlu (Cauvin 2000: 11–15). Ograniczając się do terenu Palestyny w zestawieniach kulturowo-chronologicznych jest ona najczęściej łączona z Syrią. Na dzisiejszym stopniu badań stosuje się odmienne chronologie dla poszczególnych kultur i stanowisk, jednakże pojawiają się próby ujednoczenia (Cauvin 2000: XVII; Śliwa 1997: 123–249).

Interesujące zmiany, jakie miały miejsce na obszarze Levantu wiąże się z tzw. kulturą kebarijską, której rozwój przypadł na początek epipaleolitu. Za podstawowy dla tego okresu element gospodarki uważa się myślistwo. Zauważalne jest jednakże zwiększenie udziału elementów roślinnych w diecie. W tym co jest niezwykle interesujące zbóż. Wskazują na to, między innymi, odnajdywane narzędzia przystosowane do przetwarzania pokarmu roślinnego. Nie można, co prawda mówić o uprawie. Stanowi to jednak istotny krok w zmianie gospodarki ludności tej kultury. Piotr Bieliński (1985: 13) opierając się na wynikach badań wskazuje na to, że zmiany klimatyczne wpływające na rodzaj spożywanej żywności w połączeniu z przeobrażeniami demograficznymi mogły wywierać wpływ na daleko idące zmiany cywilizacyjne. Dopiero jednak kultura natufijska, postrzegana jako swoiste rozwinięcie kebarijskiej, stanowiła najważniejszy łącznik między epoką kamienia a neolitem na ternach Palestyny. Ocieplający

² O uniwersalnych wzorach kultu płodności szerzej pisał Eliade 1988–1995; jednakże tezy te są krytykowane i poddawane rewizji, Kirk 1973: 255; Allen 2002: 45.

się klimat pozwolił na zwiększenie w diecie elementów roślinnych, takich jak owoce i co najistotniejsze zboża (Byrd 1989). Niestety nadal nie można jednoznacznie stwierdzić, czy mieliśmy już wtedy do czynienia ze świadomą uprawą roli. Niemniej jednak uwidaczniają się pewne elementy wskazujące, iż zmiany w gospodarce wpływające na tryb życia odcisnęły coraz większe piętno na rozwój kultury natufijskiej (Bar-Yosef 1998: 172). Badania nad antropopresją wywołaną przez ludność kultury natufijskiej mogą wskazywać na swoiste próby opanowanie procesu uprawy zbóż (Bar-Yosef 1998: 176). Z drugiej jednak strony wskazuje się także na inny model rozwojowy tej kultury. Zakłada on, iż ówcześni ludzie na drodze kognitywizmu³ rozszerzyli znacznie swoje możliwości opanowania przyrody. Przełożyło się to także na stopniowe przechodzenie w sferze gospodarczej do uprawy zbóż (Cauvin 2000: 136). W sferze kultu, jako istotny wyraz takich zmian uznaje się antropomorficzne przedstawienia figuralne związane z płodnością oraz zoomorficzne wizerunku byka wskazujące na kult tego zwierzęcia, jako wyrazu siły (Cauvin 2000: 28–31). Uważa się, że kult byka wskazywać może na ekspansywność w dążeniu do zmian. Pogląd ten przeciwstawia się teoriom uznającym za determinujące bierne poddanie się zmianom kulturowym zachodzącym pod wpływem środowiska naturalnego. Najważniejszym czynnikiem rozwoju cywilizacyjnego miał być ludzki umysł, który na drodze poznania i obserwacji świata pozwalał na zrozumienie pewnych praw natury i przez to wykorzystanie ich do zaspokojenia swoich potrzeb (Cauvin: 198–207). Te dwie główne teorie, stojąc do siebie w opozycji, wskazują jednoznacznie na istotę zmian, jakie zaczęły mieć miejsce jeszcze przed tzw. neolitem ceramicznym. W neolicie ceramicznym mamy do czynienia z zakończoną już w większości przypadków transformacją, w wyniku której podstawą życia stało się głównie rolnictwo. Powszechnie przyjmuje się w tym okresie, iż nabiera znaczenia kult płodności. Wyrazem tych prądów jest interpretacja figurki tzw. „Kochanków z Ain Sakhiri” (Ryc. 1). Nazwa pochodzi od jaskini znajdującej się na pustyni judzkiej w pobliżu Betlejem. Stała się ona miejscem ważnego odkrycia za sprawą Beduina. Odnalazł on tam kamień o wyróżniającej się barwie, a co ważniejsze, o bardzo nietypowych kształtach. Wykonana z pojedynczej bryły kalcytu figurka znalazła się następnie w muzeum w Betlejem, gdzie w roku 1933 natrafił na nią francuski dyplomata René Neuville. Odszukał on pierwotnego odkrywcę, który to wskazał mu położenie jaskini. Znajdujące się na tanowisku materiały wskazywały, iż było to siedlisko. Natomiast dalsze badania

³ Kognitywizm w rozumieniu psychologicznym, odnoszący się do poznania otoczenia przez umysł człowieka. Nabyta wiedza przekłada się następnie na odpowiedni wzorzec zachowania. Więcej na ten temat Nęcka, Orzechowski, Szymura 2006; Schmandt-Besserat 1998.

archeologiczne odnajdowanych tam zabytków określiły przynależność figurki do kultury natufijskiej, datując ją na około 9000 r. p.n.e. Sposób odnalezienia a przez to także interpretacji może budzić wiele wątpliwości.

Najnowszą próbę rozwiązania tej kwestii podjęło dwóch badaczy Jill Cook (British Museum) oraz Brian Boyed (Cambridge University). Wzięty został pod uwagę sposób odnalezienia, datowania i przypisana do danej kultury. Podchodząc krytycznie do znaleziska stwierdzili oni, iż wiązanie figurki z epoką kamienia jest właściwe, jednakże z zastrzeżeniem, iż mogła być wytworem późniejszej kultury niż natufijska (Boyd, Cook 1993). Figurka i jej proveniencja będzie nadal tematem mocno dyskusyjnym. Jeżeli jednak przyjmujemy jej datowanie oraz interpretację, iż wyrzeźbiona została para kochanków, będzie to najstarszy tego typu artefakt (Boyd, Cook 1993: 404–405). Kryje się jednak za tym jeszcze bardziej nurtujący problem odnośnie powodów takiego, a nie innego schematu figurki. Biorąc pod uwagę elementy związane z kultem bogini matki, czy także znaleziska związane z kultem męskości, prawdopodobnym wydaje się, iż jest to przedstawienie aktu seksualnego dla niego samego (McGregor 2011: 42). Odnajdywanie w późniejszych wierzeniach aktu seksualnego, jako sposobu powstania świata, mogło być rozwinięciem reprezentowanym przez tego rodzaju wyobrażenie. Kultura natufijska wywarła niewątpliwie piętno na dalszy rozwój cywilizacyjny terenów Palestyny. Kultury, które po niej nastąpiły, aż do czasów neolitu bywają nazywane postnatufijskimi (Bieliński 1985: 34–35).

Rozwój neolitu preceramicznego cechuje się wyraźnym „skokiem” rozwojowym (Cauvin 2000: 62–66). Ludność kultury neolitu preceramicznego A wzniosła pierwsze miasto terenów Palestyny, czyli Jerycho. Analiza szkieletów tam znalezionych odpowiada typowi fizycznemu ludności kultury natufijskiej (Cauvin: 42). Jeśli mielibyśmy do czynienia z tym samym etnosem, można by uznać, iż kwestia kultu wynikała z tradycji epipaleolitycznych⁴. Wydaje się jednak, że wizualizacje związane z wierzeniami pozostają niezmiennie. W Jerychu pojawiają się budowle mogące pełnić rolę protoświątyń (Bieliński: 67). W okresie neolitu ceramicznego w sferze wytwarzania figurek wyróżnia się kultura jarmucka. Bardzo typowe i łatwo rozpoznawalne figurki przedstawiają najczęściej siedzącą kobietę o niezwykle dużych biodrach (Ryc. 2).

⁴ Prawdopodobnie miało miejsce rozwinięcie wierzeń. Pomimo wyraźnych zmian społecznych związanych z udomowieniem zwierząt i uprawą zbóż, na podstawie odnalezionych figurek antropomorficznych z tego okresu nie można mówić o pewnym *novum*. Różnice mogą być spowodowane raczej rodzajem użytego materiału, gdyż zaczęto wykorzystywać na szerszą skalę glinę. Możliwe, że jest to raczej swoista ewolucja z pewnymi regionalnymi odmianami w detalach i sposobach przedstawienia.

Podkreślone szczegóły anatomiczne ponownie wskazują na zasadność teorii łączącej statuetkę z kultem płodności.

Wziąwszy pod uwagę czas i pracę, jakie były wymagane dla stworzenia tego typu figurek sugeruje się, jako dość prawdopodobne, iż powiązany z nimi kult i możliwe rytuały były niezmiernie istotne dla mieszkańców Palestyny. Wskazywać może na to chociażby kontekst niektórych znalezisk, sugerujący, iż były to miejsca kultu odwiedzane przez mieszkańców okolicznych osad (Schmandt-Besserat 1998: 115). Dopasowanie figurek do rozmiarów ludzkich dłoni, może być wynikiem używania ich podczas ceremonii kultowych (Schmandt-Besserat: 115). Nie należy zapominać, iż tereny Palestyny nie były wyjątkowe pod względem występowania figurek antropomorficznych łączonych z kultem płodności⁵. Jednak, głównie z powodu różnic czasowych, elementy, chociaż do siebie podobne, są nieporównywalne. Przyglądając się czasowo późniejszym mitom z obszarów Bliskiego Wschodu, dotyczących początków świata, kult płodności zdaje się odgrywać główną rolę. Przykładem mogą być mity odnoszące się do sumeryjskiej bogini Nammu (Leick 1991: 124).

Egzemplifikacją możliwej ewolucji bądź podtrzymania pewnych tradycji epipaleolitycznych jak i neolitycznych na terenie Palestyny może być przedstawienie tzw. Wenus z berszewy (Ryc. 3). Figurka ta przypisywana eneolitycznej kulturze Beerszwy ukazuje ciężarną kobietę. Na uwagę zasługuje fakt, iż produkcją podobnych figurek mogły zajmować się wyspecjalizowane osady, które prawdopodobnie powstały w wyniku znamiennego dla tej kultury podziału pracy między poszczególne ośrodki (Śliwa 1997: 128). Wiążąc ten typ figurek z wierzeniami, zasadna może być hipoteza, iż twórcy poświęcając czas na ich wytworzenie, przyjmowali gratyfikację w formie pożywienia lub przedmiotów. Prowadziło to do specjalizacji osad, zwiększania zarówno wymiany handlowej jak i przekazywania informacji w zakresie kultu płodności.

Analiza znalezisk ze stanowisk rozsianych po całej Palestynie wskazuje na istotne znaczenie, jakie w świadomości ludzkiej miały płodność, ciąża oraz stosunek płciowy (Schmandt-Besserat 1998: 116). W mitologii terenów Bliskiego Wschodu odnajdywane są podobieństwa, które łączą genezę człowieka i otaczającego go świata z kultem płodności. Wypada postawić pytanie, czy wczesne przedstawienia antropomorficzne przeistoczyły się w kananejską Asztarte, której odpowiednikiem może być babilońsko-asyryjską bogini Isztar (Ryc. 4), czy też sumeryjska Inanna, gdyż dotyczące ich przekazy mitologiczne są pod wieloma względami zbieżne.

⁵ Posiadające wizualnie podobne elementy znaleziska odnajdywano w Europie. Przykładem są wiązane z okresem paleolitu figurki Wensu z Willendorfu i Dolních Věstonic.

Pojawiają się pewne próby powiązania wczesnych figurek przedstawiających akt seksualny jak „Kochankowie z Ain Sakhri” z mitologicznymi bóstwami, które tym sposobem dokonywały dalszego tworzenia (Schmandt-Besserat 1998: 116). Ten typ interpretacji ilustruje przykład mitu odnoszącego się do dzieci bogini Nammu zrodzone tylko z niej samej, czyli Anu i Ki, którzy to następnie połączyli się w parę w celu dalszego tworzenia świata. Kolejnym przykładem mogą być wierzenia Filistynów, których *ethos* wiąże się z tak zwanymi ludami morza. Dość nietypowym przedstawieniem figuralnym związanym z prawdopodobnym kultem nieokreślonej bogini jest tzw. Aszdoda (Ryc. 5). Jej wizerunki często odnajdywane są na stanowiskach archeologicznych interpretowanych jako miasta filistyńskie. Są one datowane na początek epoki żelaza. Schemat postaci Aszdody odbiega od pewnych standardów, niemniej jednak zarysowuje się wyraźnie postać kobiety o nietypowo długiej szyi, gdzie dolna część figurki przedstawia tron (Ben-Shlomo 2010: 56). Niemożliwe jest jednak określenie przeznaczenia tego dość specyficznego typu figurki (Yasur-Landau 2001: 330). Innym przykładem filistyńskim mogą być tzw. wazy libacyjne z Tel Qasile (Ryc. 6) przedstawiającą kobietę podtrzymującą piersi z otworami w miejscu brodawek (Mazar 2000: 225). Możliwe, iż jest to powiązane z płodnością, czego wyrazem jest karmienie potomstwa.

Kwestia wpływu wczesnych kultów kultur Palestyny na cywilizacje późniejsze jest obecnie szeroko dyskutowana. Należy zastrzec, że podany przykład jest tylko jedną z możliwych hipotez. Figurka „Kochanków z Ain Sakhri” jako artefakt wyjątkowy, często pojawia się w literaturze podejmującej tą tematykę. Jednakże, wszystkie próby tego typu powiązań oparte są na pewnych założeniach trudnych do weryfikacji i uprawdopodobnieniach. Mimo braku materiałów archeologicznych o jednoznacznej wymowie interpretacyjnej, przytoczona teza o istnieniu pewnych wpływów wydaje się niezwykle interesująca (Schmandt-Besserat: 115–117). Racjonalne wydają się próby łączenia kultu płodności najwcześniejszych kultur Palestyny z rozwiniętymi już wierzeniami. Na zainteresowanie tematyką płodności wyraźnie wskazują dokumenty pisane, jak poematy mezopotamskie, czy przekazy biblijne. Pozwalają one określić pewną tendencję w wierzeniach i kulturze, którą wykazują badania archeologiczne na Bliskim Wschodzie.

mgr Kamil Sobczak
Uniwersytet Łódzki
Wydział Filozoficzno-Historyczny
Instytut Archeologii
ul. Uniwersytecka 3
90-137 Łódź

BIBLIOGRAFIA

- Allen D. (2002), *Myth and Religion in Mircea Eliade*, Routledge, London.
- Bar-Yosef O. (1998), *The Natufian Culture in the Levant, threshold to the Origins of Agriculture*, „Evolutionary Anthropology”, vol. 6, no. 5, s. 159–177.
- Ben-Shlomo D. (2010), *Philistine Iconography: A Wealth of Style and Symbolism* Academic Press Fribourg, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Bieliński P. (1985), *Starożytny Bliski Wschód. Od początków gospodarki rolniczej do wprowadzenia pisma*, PWN, Warszawa.
- Boyd B., Cook J. (1993), *A reconsideration of the „Ain Sakhri” figurine*, „Proceedings of the Prehistoric Society”, 59, s. 399–405.
- Byrd B. F. (1989), *The Natufian: Settlement Variability and Economic Adaptations in the Levant at the End of the Pleistocene*, „Journal of World Prehistory”, vol. 3, no. 2, s. 159–197.
- Cauvin J. (2000), *The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Eliade M. (1988-1995), *Historia wierzeń i idei religijnych*, T. 1–3, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa.
- Hayden B. (rec) (2002), Cauvin J., *The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture*, „Canadian Journal of Archaeology / Journal Canadien d'Archéologie”, vol. 26, no. 1, s. 80–82.
- Kirk G. S. (1973), *Myth: Its Meaning and Functions in Ancient and Other Cultures*, University of California Press, Berkeley, s. 255.
- Leick G. (1991), *A dictionary of ancient Near Eastern mythology*, Routledge, London.
- MacGregor N. (2011), *A History of the World in 100 Objects*, Penguin PG, New York.
- Mazar A. (2000), *The Temples and Cult of the Philistines*, [in:] *The Sea Peoples and Their World*, ed. E. Oren, University Museum Monographs, b. 108, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, s. 213–232.
- McMahon A. (2005), *From Sedentism to States, 10, 000–3000 BCE*, [in:] *A companion to the ancient Near East*, red. D. C. Snell, Wiley-Blackwell, Oxford, s. 20–33.
- Munro N. D. (2003), *Small game, the younger dryas, and the transition to agriculture in the southern Levant*, „Mitteilungen der Gesellschaft für Urgeschichte”, 12, s. 47–72.
- Munro N. D. (2004), *Zooarchaeological Measures of Hunting Pressure and Occupation Intensity in the Natufian. Implications for Agricultural Origins*, „Current Anthropology”, vol. 45, Supplement, August–October, s. 5–33.
- Nęcka E., Orzechowski J., Szymura B. (2006), *Psychologia poznawcza*, Academica Wydawnictwo SWSP, PWN, Warszawa.

- Sauer J. A. (1982), *Syro-Palestinian Archeology, History, and Biblical Studies*, „The Biblical Archaeologist”, Vol. 45, No. 4, s. 201–209.
- Schmandt-Besserat D. (1998), *A Stone Metaphor of Creation*, „Near Eastern Archaeology”, vol. 61, no. 2, s. 109–117.
- Shariff A. F., Norenzayan A., Henrich J. (2009), *The Birth of High Gods How the Cultural Evolution of Supernatural Policing Influenced the Emergence of Complex, Cooperative Human Societies, Paving the Way for Civilization*, [in:] *Evolution, culture, and the human mind*, eds. M. Schaller, A. Norenzayan, S. J. Heine, T. Yamagishi, T. Kameda, Psychology Press, New York-London.
- Śliwa J. (1997), *Sztuka i archeologia starożytnego Wschodu*, PWN, Warszawa–Kraków.
- Verhoeven M. (2004), *Beyond Boundaries: Nature, Culture and a Holistic Approach to Domestication in the Levant*, „Journal of World Prehistory”, Vol. 18, No. 3, s. 179–282.
- Yasur-Landau A. (2001), *The Mother(s) of all Philistines? Aegean Enthroned Deities of the 12th-11th Century Philistia*, [in:] *Aegaeum 22. Potnia, deities and religion in the Aegean Bronze Age*. Proceedings of the 8th International Aegean Conference/8e Rencontre égéenne internationale, Göteborg University, 12–15 April 2000, eds. R. Laffineur, R. Hägg, Université de Liège, University of Texas at Austin, Liege.

SUMMARY

AIN SAKHRI LOVERS AND THE FERTILITY CULTS IN PALESTINE

The main purpose of this article is to demonstrate the possible continuity between early Palestinian cults reconstructed from anthropomorphic figurines and later beliefs. Figurines from the major archeological cultures including: Kebarian, Natufian or Yarmukian indicate a common ceremony of religious character, possibly connected with the cult of fertility. In this contexts particularly noteworthy is so-called „Ain Sakhiri Lovers” figurine which is unique and interpreted as showing a sexual intercourse. By presenting some of the types of early Palestinian anthropomorphic figurines, the author would like to discuss possible connections between earliest artifacts of probable religious meaning with documented religious systems.

Ryc. 1. „Kochankowie z Ain Sakhri”
Londyn, The British Museum
(Źródło: <http://www.britishmuseum.org/>,
dostęp: 21.11.2013)

Ryc. 2. Figurka antropomorficzna
kultury Jarmuckiej znaleziona
w Sha’ar Hagolan
(Źródło: <http://www.wikipedia.org/>,
dostęp: 21.11.2013)

Ryc. 3. Figurka tzw. Wenus z Beerszewy
(Rys. K. Sobczak na podstawie zabytków
w zbiorach The Israel Museum,
Jerusalem)

Ryc. 4. Bogini Isztar, Londyn,
The British Museum
(Źródło: <http://www.britishmuseum.org/>,
dostęp: 21.11.2013)

Ryc. 5. Aszdoda
(Rys. K. Sobczak na podstawie zabytków
w zbiorach The Israel Museum, Jerusalem)

Ryc. 6. Waza libacyjna z Tel Qasile
(Rys. K. Sobczak na podstawie zabytków
w zbiorach The Israel Museum, Jerusalem)